

Utdanning av lærere for det nordlige Norge: De tidlige institusjoner i Trondheim 1717–1732

Randi Skjelmo

Tidlige seminarer i Trondheim

Det er bekjent, hvor vigtigt og velgjørende for vore nordligste Egne Seminarium Lapponicum var, ei alene, imedens den af sand apostolisk Aand besjælede v. Westen levede og virkede, men ogsaa siden i en lang Række af Aar under Missionscollegiets kraftige Bestyrelse.¹

Sitatet ovenfor er hentet fra arbeidet med å etablere et skolevesen i Norge etter at unionen med Danmark var opphørt i 1814. Stortingspolitikeren og prosten Peter V. Deiboll framholdt da de positive følgene den institusjonaliserte samiskundervisningen i Trondheim hadde hatt for opplysningsarbeidet i Norge på syttenhundretallet. Især ble betydningen av Thomas von Westens virke (1683–1727) fremhevet. *Seminarium Lapponicum* er i nyere tid blitt godt utforsket i sammenheng med arbeidet til språkforskeren Knud Leem (1696/97–1774), som var professor ved seminaret i hele perioden fra 1752 til sin død.² Også forbindelsen mellom *Seminarium Lapponicum* og det første offentlige lærerutdanningsseminaret i Norge (igangsatt på Trondenes i 1826) er gjort rede for i nyere arbeider.³ I denne artikkelen settes fokus på første del av syttenhundretallet og på forløperne til *Seminarium Lapponicum*; de såkalte *Seminarium Scholasticum* og *Seminarium Domesticum*.

Byen Trondheim hadde på denne tiden en sentral posisjon i forhold til det nordlige Norge. Trondheim var bispesete og administrasjonssenter for området som i dag utgjør Nord-Norge, Trøndelag og deler av Vestlandet.⁴ Her befant også rikets nordligste katedralskole seg.⁵ Katedralskolen, senere benevnt som "latinskole" eller "lærd skole", representerte den høyeste utdannelsen som det var mulig å få i Norge. Skolen ble betraktet som en forberedelse til universitetet og som en forskole for presteutdanning. Katedralskolen i Trondheim kom til å bli sentral i tilknytning til virksomheten Misjonskollegiet i København igangsatte i Norge. Misjonskollegiet drev misjon også i Trankebar i India; hit sendte de ut

misjonærer fra byen Halle i Tyskland. Arbeidet ble etter hvert utvidet til også å omfatte Grønland med den nordnorske presten Hans Egede (1686–1758) som initiativtaker.⁶ Egede sto i kontakt med von Westen og etter endt tjeneste på Grønland bosatte han seg i København. Her bidro Egede senere til opprettelsen av et seminar for utdanning av grønlandske misjonærer (grunnlagt 1736). På tilsvarende vis spilte Thomas von Westen en avgjørende rolle for Misjonskollegiets aktivitet i Norge. I enkelte fremstillinger betegnes Seminarium Lapponicum som von Westens seminar, slik at en kunne få den oppfatning at han hadde vært leder for dette seminaret.⁷ Det stemmer ikke. I virkeligheten grunnla von Westen to andre seminarer for samiskundervisning, de nevnte Seminarium Scholasticum og Seminarium Domesticum. Disse eksisterte i Trondheim i perioden fra 1717 til fem år etter von Westens død i 1727.⁸ Fra 1732 fulgte en tyveårsperiode uten organisert samiskundervisning, fram til tradisjonen ble gjenopptatt i form av professor Leems Seminarium Lapponicum i 1752.

Siktemålet med artikkelen er å klargjøre hva det var slags utdanningsvirksomhet som fant sted ved de to seminarene i Trondheim som von Westen var involvert i og som var delvis samtidig i drift. Sentrale spørsmål som artikkelen søker å gi svar på er hvem som tok initiativ og var pådrivere til disse seminarene, hvordan de ble organisert og hvordan rekruttering av lærere og lærekandidater foregikk.

Kilder til kunnskap

Omfanget av primærkilder når det gjelder de aktuelle seminarene har vist seg å være begrenset. I arkivet til Trondheim katedralskole finnes en kombinert elevprotokoll og regnskapsbok påbegynt i 1653, men den har ingen innførsler for perioden 1692–1732.⁹ Deler av von Westens arbeid finnes publisert i *Nordnorske samlinger*.¹⁰ For å supplere disse har jeg støttet meg på historiske arbeid som knytter an til misjon, kirke og utdanning. Misjonshistorikerne Daniel Thrap og Adolf Steen omhandler von Westens arbeid i sine bøker *Thomas von Westen og Finne-Missjonen* (1892) og *Samenes kristning og Finnemisjonen til 1888* (1954).¹¹ Flere av Misjonskollegiets instruksjoner for arbeidet i Norge er tatt med som vedlegg i Steens bok. Andreas E. Erichsens bok *Trondhjems katedralskoles historie* (1911) omhandler skolen fra middelalderen og fram til omkring 1850. Boken gir dermed innblikk i tidsrommet som er aktuelt for denne artikkelen samtidig som den viser hva slags vilkår som eksisterte ved skolen forut for opprettelsen av Seminarium Scholasticum. Framstillingen er godt belagt med kilder fra stiftets arkiv. Trygve Lysakers bok *Reformasjon og enevelde 1537–1804* (1987) omhandler Trondhjems stift og Ni-

daros bispedømme fra reformasjonen og fram til bispedømmet ble delt og Nord-Norge fikk sin egen biskop. Boken kaster ikke bare lys over det allment religiøse livet, men også over den politiske, sosiale og kulturelle utviklingen. Videre har verket *Dansk kirkehistorie* (1951) med Johannes Pedersens framstilling av pietismens tid 1699–1746 vært sentral.¹² Her omtales de første sammenstøt mellom representanter for de teologiske retningene ortodoksi og pietisme, den nordiske krig (1709–1720) og pietismens fremgang med opprettelsen av Misjonskollegiet. Vi får også innblikk i tiden etter at krigen var over med gjenoppbygging og pietistisk vekkelse. Dette var hendelser og ideologiske strømninger som slo inn også i Trondheim. I arbeidet *Statsmakt og misjon* (2002) viser Peggy Granås hvordan og med hvilke midler den danske statsmakt forsøkte å ta ansvaret for misjonen i Nord-Norge.¹³ Pedagogen Anton Hoëm tar for seg hele perioden fra Misjonskollegiet ble etablert og fram til nyere tid. I boken *Fra noaidiens verden til forskerens: misjon, kunnskap og modernisering i sameland 1715–2007* (2007) belyser Hoëm samspillet mellom samfunns- og skoleutviklingen og utvikler en teoretisk forståelse av skolens og samfunnets inngripen i hverandre.¹⁴ Artikkelen er også relatert til forskning fra svensk og finsk lappmark gjennom Sølve Anderzéns kirke- og skolehistoriske arbeider og Daniel Lindmarks bok *En lappdrängs omvändelse* (2006).¹⁵

En annen kilde har vært Hans Hammonds misjonshistorie.¹⁶ Mange av de ovenstående viser til denne i sine bøker. Hammond gir en omfattende framstilling av von Westen og hans virke. Som enkeltperson var han viktig for igangsetting av seminarene. Men det fantes også andre aktører i Trondheim som bidro til at virksomheten lot seg gjennomføre. I tidligere arbeider har personlige motsetninger mellom von Westen og biskopen i Trondheim, Peder Krog, hatt en fremtredende plass.¹⁷ Likeså har det nære forholdet mellom biskopen og sønnen Nils Krog, katedralskolens rektor, blitt tillagt vekt når det gjaldt å forklare vanskelige samarbeidsforhold.¹⁸ Hammond omtaler forholdet mellom von Westen og biskopen som preget av personmotsetninger. Noe overraskende omtaler han von Westen som teologisk ortodoks. I Thraps bok er også dette forholdet viet plass, men her nyanseres bildet noe. Det gjøres gjennom å trekke inn deres teologiske overbevisninger, Thrapp framstiller von Westen som influert av pietismen, biskop Krog som ortodoks teolog. Uenighet mellom de to har vært påpekt som forklaring helt opp til vår tid. Vi ser den så sent som i 2007, i Hoëms bok *Fra noaidiens verden til forskerens:*

I skillet mellom kirkens pragmatiske praktisering av misjonsbefalingen og misjonens levendegjørelse av den oppsto et varig skisma mellom dem som formidlet kristendommen ved hjelp av samenes eget språk og dem som nyttet dansk i formidlingen, mellom kirkens

embetsmenn som vektla kirkens verdslige funksjon og de som vektla kirkens religiøse oppgaver. Denne striden er senere kjent som fornorskingsstriden. Fornorskningen hadde sitt utspring som et rent kirkelig anliggende i konflikten mellom biskop Peder Krog og vicarius Thomas von Westen. Denne strid ble opprettholdt innenfor kirken i lang tid fremover. Senere ble fornorskningen også et tema i den alminnelige kulturutvikling, i første rekke i Nord-Norge.¹⁹

Gjennom å anvende teori om framvekst av utdanningssystemet er det mulig å framsette supplerende forklaringer.²⁰ Spørsmålene artikkelen søker å gi svar på er utledet fra Margaret Archers teori om framvekst og endring av statlige utdanningssystem. Archer framholder perioden før et utdanningssystem er etablert som viktig å undersøke og mener at etablering av egne institusjoner har spilt en viktig rolle for framveksten av det som i dag utgjør et utdanningssystem.²¹ Når det gjaldt premissene for seminarene det her fokuseres på, blant annet i form av instruksjer og gjennom å skaffe til veie økonomisk støtte, skal vi se at Misjonskollegiet spilte en sentral rolle i forhold til det ene, mens det andre var av privat karakter. Dette blir tydeliggjort ved å ta utgangspunkt i at maktrelasjonene ikke var lokalisert til Trondheim, men til København. Det er derfor i artikkelen lagt vekt på den kommunikasjonen som foregikk mellom aktørene i henholdsvis København og Trondheim.

Hammonds bok er på 951 sider. Den ble utgitt i 1787, seksti år etter von Westens død. Utgivelsen ble begrunnet med at "intet forhen offentlig og fuldstændig var skrevet om den Finlappiske Mission inden Kongerigets Grændser", mens mye var skrevet om den Grønlandske og den Ostindiske misjon. Hammond stilte seg spørsmål om hvorfor det var utkommet så mye samtidig litteratur fra disse misjonsmarkene, men lite fra den norske.²² Forklaringen mente han lå i manglende innrapporteringer fra von Westen til Misjonskollegiet. Han kommenterer også von Westens språklige framstillingsevne, at han ikke hadde det danske språk i sin makt. Til Misjonskollegiet skrev han på den trondhjemske dialekt, noe som kunne være problematisk for de danske å forstå. Dette ble også betraktet som en av årsakene til at von Westen ble bedt om å komme til København for muntlig å gjøre rede for arbeidet. I tillegg var von Westen ofte på etterskudd med sine etterretninger og ikke minst med regnskapene. I 1723 tilbød Misjonskollegiet å betale for hjelp til å få misjonshistorien skrevet. Når det ikke skjedde, mener Hammond det skyldtes von Westens tiltagende svakhet og avmektighet. Fra august 1726 og til sin død året etter skrev han svært lite.

Hammond støtter seg i hovedsak på tre typer kilder. Det ene er brev mellom von Westen og Misjonskollegiet som han forteller at en kopist ved Misjonskol-

legiet i København har skrevet av for ham. Om disse kopiene fremdeles eksisterer, vil de i så fall representere en unik kilde. Originalene antas å ha gått tapt i den store bybrannen i København i 1795, der Vaisenhuset som også inneholdt arkivet til Misjonskollegiet ble totalskadd. Ifølge Thrap har imidlertid mange av von Westens brev eksistert i flere avskrifter.²³ Det andre er personlige brev. Hvordan han har fått dem i sin besittelse nesten seksti år etter at von Westen var død, framgår ikke. Men han kommenterer at de ikke har vært ment for offentliggjørelse. Argumentet for å skrive av private brev, har vært å komme på innsiden av von Westen. Fordi det var mulig å skjule sin personlighet i offentlige handlinger, måtte kjennskap til en manns karakter hentes i den daglige oppførsel og omgang med fortrolige venner, "derfor afskriver jeg nogle af Hr. von Westens hemmelige Breve til hans allerbedste Venner", heriblant prestekollegaen Engelhardt.²⁴ En tredje kilde er muntlige overleveringer. Hammond var barnebarn av von Westens hustru.²⁵ Han har derfor gjennom familietilknytning hatt tilgang til fortellinger om sin stemorfar. Framstillingen er imidlertid blitt kritisert for å være et rent forsvarsskrift for von Westen. Når den betraktes som verdifull, er det særlig fordi den gir tilgang til en rekke av von Westens brev og meddelelser som ansees å være tapt. Boken blir derfor på tross av kritikk å betrakte som kilde.

Hammonds bok inneholder også et forord på 24 sider av Peter F. Suhm. Suhm hadde vært etatsråd i Trondheim fra 1751 og sentral i det intellektuelle miljøet byen. Han var en av medstifterne av det lærde selskapet i Trondheim i 1760, *Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab*.²⁶ Det var Hammond som hadde bedt Suhm skrive forordet. Suhm skriver han at han selv har hørt den danske Hans Gram vitne om "de fortræffelige Lectioner" von Westen hadde holdt over "det græskiske nye Testamente" og at han likeledes har hørt prektige vitnesbyrd av en av hans disipler, rektor Dass.²⁷ Han trekker fram to skriftlige referanser, den ene er til Högströms beskrivelse over Lappland der han omtaler von Westen med følgende ord: "Daß die Lappen auch an einen geglaubet, den sie Saracka genannt, hat der theuren Dänische Lehrer Thomas von Westen ehemahls berichtet". Den andre er biskop Wallin i Göteborg som skriver i *Acta literaria Sveciae* året 1728: "Thomas von Westen, Nidrosiensis Lector, & in convertendis istius regionis Lapponibus vigilantissimus; af hvilket Sted man ogsaa seer, at von Westen har fra Snaasen skrevet et Brev til Clerisiet i Jemteland under den 11 Martii 1723."²⁸ Brevet fra von Westen til det svenske presteskapet vakte ifølge Daniel Lindmark stor oppmerksomhet, og det kom også opp i den svenske riksdagen.²⁹ Lindmark beskriver han som en av inspirasjonskildene for Lappskoleförordningen av 1723. Arbeidet til von Westens var altså godt kjent i Sverige og her oppnådde han aktelse for måten han hadde organisert seminarvirksomheten i Trondheim på.³⁰

Trondheim etter reformasjonen, Misjonskollegiet i København og forberedelser til misjon i Norge

Seminarium Scholasticum og Seminarium Domesticum ble begge igangsatt i Trondheim. Fram til reformasjonen hadde byen spilt en betydningsfull rolle. Den norske historikeren Trygve Lysaker viser hvordan kirkens maktgrunnlag etter reformasjonen ble overtatt av en verdslig administrasjon og noen av de konsekvenser det fikk.³¹ Fra å ha hatt en stor geistlighet som dominerte bybildet, sank Trondheim ned til en provinsby. Fra nå av skulle overskuddet fra de sentralkirkelige institusjonene gå til Danmark. Innbyggerne måtte innordne seg under nye autoriteter og mange måtte skaffe seg et annet livsgrunnlag. Lysaker omtaler beslutningen om at domkapitlene skulle fortsette å bestå, som et av reformasjonens paradokser og resultat av Luthers personlige inngripen. Han skulle ha fremholdt som ønskelig og nødvendig å bevare domkapitlene som et økonomisk grunnlag for katedralskolene. Kort tid etter reformasjonen ble det opprettet lektorater ved katedralskolene.³² Dette skjedde for at religionsundervisningen skulle bli såpass grundig at elevene, etter å ha fått noen års modenhet, skulle kunne gå inn i prestegjering. Undervisningen foregikk ved foredrag hvor elevene skulle gjøre sine egne opptegnelser. Etter hvert ble utdanningskravet for prester innskjerpet og den teologiske embetseksamen ble innført i 1629. Det ble nå mulig å ta den lavere teologiske grad ved universitetet i løpet av bare ett til to år. Gjennom disse endringene ble lektoratene overflødige, men de fortsatte likevel å bestå. Ikke minst ble de betraktet som retrettstillinger for katedralskolens rektorer.

Misjonskollegiet ble opprettet i København 1714 og skulle være et misjonsdepartement underlagt kongen.³³ Det ble i første rekke igangsatt for å ivareta misjonen i Trankebar i India etter at det var oppstått uenigheter mellom misjonærene og ledelsen for det ostindiske handelskompaniet. Allerede fra begynnelsen fikk kollegiet som oppgave også å oppta arbeid blant samene i Finnmark.³⁴ Som leder for Misjonskollegiet utpekte kongen Geheimeråd von Holstein. De fire øvrige var dronningens overhofmester von München, den teologiske professor Steenbuch, sogneprest Lodberg og prins Carls hoffmester Wendt, sistnevnte som sekretær. Det offisielle navnet var *Collegium de cursu Evangelii promovendo*, og første møte ble holdt 13. desember 1714. Allerede dagen etter tilskrev Misjonskollegiet de to prostene i Finnmark, Ludvig Paus i Øst-Finnmark og Trude Nitter i Vest-Finnmark. Videre tok det kontakt med den norske stattholderen, som straks foreslo seg selv og biskop Deichmann i Kristiania som medlemmer av kollegiet. Dette ble høflig avslått. Misjonskollegiet utga et skrift for å klargjøre siktemålet med

misjonen.³⁵ Dette ble trykt både på dansk og tysk og sendt til alle stiftsamtmenn og biskoper i Danmark og Norge for å gjøre saken kjent og be om råd for hvordan virksomheten kunne realiseres. Skriftet ble i latinsk oversettelse sendt det engelske misjonsselskapet i London, *Society for promoting Christian knowledge*, for også der å be om råd og samtidig takke for hjelpen til den ostindiske misjonen. Til dette arbeidet var det mottatt fra England et boktrykkeri for å trykke bøker i Trankebar. I et nytt brev samme år meldte Misjonskollegiet fra om den planlagte misjonen blant den samiske befolkningen. Her ble arbeidet omtalt som hedningemisjon og på nytt ble det bedt om råd.

Fra Norge ble det nedsendt en rekke forslag til København. Selv var Misjonskollegiets medlemmer ukjent med forholdene i Finnmark. Blant rådene Misjonskollegiet mottok var et fra konrektor (viserektor) Skanke ved Trondheim katedralskole der han anbefalte å beskikke en pålitelig mann som kunne reise for å bese Finnmark og legge en plan for misjonen og for utdanning av de kommende misjonærene. Han foreslo dessuten å besette lektoratet med en rettsindig mann og sa seg villig til å forestå arbeidet. Også presteforeningen "Syvstjernen" på Møre sendte sine råd. Et av dem var å ikke sende de dårligste prestene til Finnmark. Den som førte rådene i pennen har sannsynligvis vært Thomas von Westen, sognepresten i Veøy. I tillegg til gudfryktige prester ville de ha gode kateketer. De framholdt også at det var mangel på skolemestere og få som kunne lese i bok. De foreslo at misjonærenes utgifter ikke skulle bekostes av samene fordi det ville få dem til å vende seg imot misjonen. Videre mente de at unge samer skulle opplæres så at minst en i hver familie skulle kunne veilede de andre og at salmer og bønner måtte oversettes til deres eget språk. Presten Eiler Hagerup, et av medlemmene i foreningen "Syvstjernen", reiste til København og ble Misjonskollegiets konsulent, det samme ble Ove Schieldrup, amtmann i Nordlandene.

Allerede i april 1715 var den kongelige instruks for misjonen klar.³⁶ Den skulle omfatte "saavel Ruug, og Søe-Finnerne, som de omstrøde Lap- og Markfinner".³⁷ "Rugfinnene" var ikke samer, men finsktalende som hadde begynt å innvandre fra Sverige og Finland omkring hundre år tidligere. I våre dager er disse kjent som skogfinner. "Sjøfinnene" var samisktalende og for en stor del fastboende langs kysten. De kalles i dag sjøsamer. "Lapfinner" og "Markfinner" peker dels på nomadiske samer som holdt seg med reinsdyr, dels på samer som drev jordbruk. Da det ble forsøkt å igangsette misjon blant "rugfinnene" på Finnskogen i Kristiania stift, møtte det sterk motbør fra biskopen der, Deichmann.³⁸ Hovedinnsatsen ble dermed lagt til de nordlige delene av landet. Det skulle søkes etter gode subjekter som var dyktige til å lære andre. Disse skulle utdannes til kateketer for deretter å videreutdannes til prester. I tillegg til de skolene som allerede fantes

skulle det innrettes nye. Behovet for anstalter og stipendier ville bli imøtekommet, og det skulle øremerkes studieplasser ved universitetet i København.

Misjonskollegiet tok kontakt med von Westen og spurte om det fantes personer som kunne brukes til misjonen. Det var problem med å rekruttere kvalifiserte kandidater. von Westen foreslo derfor å ta "substitutter" fra hvert sogn til kateketer fordi det var mangel på studenter. Han anmodet videre om klokkere og skolemestere fra København, og da dette ikke lot seg gjøre, ba han kongen om å befri skolemestrene fra soldattjeneste. Dette var under den store nordiske krig, og det var snart ikke skolemestere tilbake. I samme brev ga von Westen tilbud om sin tjeneste for misjonen. Han sa seg villig til å reise til Trondheim og ville heller ikke unnså seg for å reise til Finnmark sommerstid. Når von Westen hadde tilbudt seg å være kollegiets mann "i Trundhiem eller paa Grændserne, som vicem geres [stedlig representant], hvilken flitteligen kunde correspondere med collegio" har han sannsynligvis sett for seg at dette kunne kombineres med sognekallet på Veøy.³⁹ Prestekallet Veøy, der von Westen var sogneprest, ble betraktet som et kall med gode inntømter. Ønsket til von Westen om å reise til Finnmark ble oppfylt raskere enn han kanskje hadde tenkt. Misjonskollegiet ventet ikke på svaret hans, og utnevnte han til leder for misjonsarbeidet i februar 1716. Misjonskollegiet tildelte ham samtidig en nyopprettet stilling med betegnelsen *vicarius* ved katedralskolen i Trondheim. Skolens *vicarius* ble tillagt ansvaret for iverksettelsen av misjonen i Finnmark. Stillingen innbefattet også lektoratet ved katedralskolen og funksjonen som sekretær for domkapitlet.⁴⁰

Thomas von Westen var godt kjent i Trondheim. Her hadde han vokst opp som apotekersønn. Faren var av tysk familie og innehadde de privilegier det innebar å være faglært apoteker med egen bevilling. Byborgere har helt sikkert utgjort en del av familiens omgangskrets. Da han som ung mann kom til Trondheim som leder for misjonen, var han altså tilbake til der han hadde hatt sin oppvekst sist på 1600-tallet. von Westen la ut på reisen nordover fra Trondheim med en solid akademisk ballast. Mens han i etterkant av sine språkstudier fremdeles oppholdt seg i København, hadde han fått tilbud om et professorat i lingvistikk og retorikk i Moskva. I stedet for utenlandsopphold ble det prestatjeneste på Mørekysten. I sin prestegjerning, først som sogneprest og etter hvert i misjonens tjeneste, brakte han med seg sine interesser for blant annet språk.

Thomas von Westen hadde også tidligere vært nordpå. Etter en periode som student i København, der han hadde avlagt teologisk eksamen av lavere grad, hadde han hatt tjeneste som privatlærer hos familien til sorenskriver Jakob Dass på Helgeland.⁴¹ I til sammen fire år hadde han vært lærer for de to sønnene i huset, og han fulgte disse til København da de skulle immatrikuleres ved Universitetet. Han

ble værende i København, samtidig som han holdt fram med sine egne studier, denne gang i språk. Gjennom et såpass langt opphold i Nordlandene som fire år, er det rimelig å anta at han var blitt godt kjent med den lokale kulturen. Her hadde han levd med til dels store årstidsvariasjoner og vekslende værforhold. Han hadde fått med seg forhold knyttet til viktige næringer som fiskerier og jordbruk, og høyst sannsynlig hatt omgang med embetsmenn samt sjøfarende på tur sørover og nordover i ulike ærender. von Westen må dermed kunne sies å ha vært godt kvalifisert for det arbeidet som ventet han.

Det fulgte med to klausuler ved utnevnelsen av von Westen. Den ene var at han først skulle tiltre lektoratet etter at biskopen på skolens vegne var utbetalt. Lektoratet ved katedralskolen i Trondheim hadde siden 1708 vært ivaretatt av biskopen, Peder Krog. Ordningen hadde oppstått fordi katedralskolen trengte midler til oppbygging etter å ha blitt omfattende skadet i brann. Avtalen mellom myndighetene i København og biskopen hadde vært at han skulle ivareta undervisningen mot at inkomstene gikk til å reparere skolen. Dette kan tyde på at de økonomiske vanskelighetene knyttet til istandsettingen av katedralskolen i etterkant av brannen i 1708 var forsøkt tatt høyde for fra Misjonskollegiets side. Det oppsto imidlertid problemer når det gjaldt finansieringen av misjonsvirksomheten. Misjonskollegiet hadde søkt kongen om en sum av *Postkassen*, det fondet som finansierte misjonen i Trankebar. Men på grunn av den pågående krigen kunne ikke dette imøtekommes. Til tross for de dårlige tidene ble arbeidet satt i gang. Få dager etter at von Westen var utnevnt kom en kongelig befaling til stiftsamtmannen og biskopen om at lektor med noen kandidater skulle reise til Finnmark. De skulle nyte fri skyss både til lands og til vanns. Arbeidet for misjonen ble inntatt i kirkebønnen i begge riker og Misjonskollegiet utarbeidet videre instruksjoner for arbeidet.

Igangsetting av arbeidet

Thomas von Westen gjorde seg så klar for å reise til Finnmark. Han måtte selv skaffe til veie penger til reisen, og fikk låne 300 Riksdaler mot en veksel trukket på sekretær Wendt i Misjonskollegiet. Konrektor Skanke gikk inn i lektors sted under fraværet. Med på reisen til Finnmark var de to misjonærene Kield Stub og Jens Bloch og de fikk skyss fra Trondheim til Vardøhus med en Arkangelskfarer, *Kong Dan*. De hadde med en rekke bøker, deriblant 384 katekismer, 500 ABCer, 50 evangelier og 30 salmebøker, alle ”paa Collegii Behag, thi alle Søe- og Boe-Finner forstaae Norsk”. (”Boe-Finnene” var samer som drev jordbruk, men som til forskjell fra sjøsamene var fra fritatt for å betale jordleie.⁴²) von Westen skrev fra reisen

at misjonærene allerede var i gang med å studere samisk, "thi vi har Finske Bøger om Bord". (Finner og finsk ble hyppig brukt som synonyme for lapper og lap-pisk.⁴³) Følget gikk i land i Vadsø en av de første dagene i juli, hvor de møtte prosten Paus og læreren Isaac Olsen. Organiseringen av skoler ble planlagt sammen med prosten og sognepresten i Kjøllefjord. Etter å ha "nøiaktigen bestilt alt, der agtedes fornøden til Missionens lykkelige Fremgang" beskikken han Kield Stub til misjonær i Øst-Finnmark. 18. juli kom von Westen og den andre misjonæren fra Kjøllefjord over Porsanger til Kjelvik. Her holdt von Westen preken og brakte "Mand for Mand til Bekiendelse", underviste dem i Guds ord og beskikken skole-mestere som skulle reise fra sted til sted og flytte omkring med befolkningen. I følge med prosten Trude Nitter ankom han Hammerfest i slutten av juli, og Jens Bloch ble innsatt som misjonær i Vest-Finnmark.

Få dager senere fikk han skyss sørover med et handelsskip fra Trondheim og om bord skrev han en innberetning til Misjonskollegiet. Han fortalte at han hadde gitt danske bøker til de som forsto språket. Videre hadde han bestemt seg for å ta Isaac Olsen med til Trondheim for sammen med han å oversette bøker til samisk, "som gjøres saa høit fornøden til Finnernes Oplysning". Olsen, som også var fra Trondheim, hadde vært i Finnmark i 14 år og kjente språket og skikkene. von Westen ba så Misjonskollegiet beskikke og kalle Isaac Olsen til å være tolk og lærer for de ved skolen i Trondheim som skulle være kateketer i Finnmark. "Finnerne ere hiertens glade derved, at de skal faae Guds Ord at høre i Deres eget Sprog".⁴⁴ Han fortalte videre at han rekrutterte til seminaret. Han hadde tatt med seg to finnegutter, Sivert Hendrichsen og Iver Poulsen. Begge kunne lese og gjøre rede for salighets vei, den ene 21 år og den andre 17 år. I Talvik hadde han møtt en del kvener (finsk-talende) som både eide og kunne lese i kvenske bøker. Hammond skriver at det antall sjeler blant sjø- og fjellfinner som lektor nå hadde overbevist om deres villfarelse, beløp seg til ett-tusen.

På tilbakereisen fra Finnmark til Trondheim gjorde von Westen en rekke stopp hvor han underviste de han klarte å samle. Fra Vefsn meldte han at det var så mye motvind og storm at det var umulig å få finner ned fra fjellet. På Alstadhaug "forfriskede" han seg noen dager. Det er første gang i Hammonds beskrivelse vi hører om noe som kan minne om adspredelse fra arbeidet. Fra Alstadhaug til Overhalla brukte følget nesten en måned på turen, på grunn av storm og uvær. Fra Overhalla tilbake til Trondheim gikk turen til fots. Hit ankom von Westen 5. november 1716, sammen med Isaac Olsen og de to samiske ungdommene som skulle få opplæring på seminaret. Da var det vel fire måneder siden han la ut på det som i ettertid omtales som den første av i alt tre misjonsreiser, og han hadde rekruttert en lærer og to kandidater til seminaret.

Prosten Trude Nitter hadde skrevet til Misjonskollegiet samme høst at det var godt å ha en ordinert mann i hver av Finnmarkene, både til undervisning og til trøst. For veien var lang for prestene og været undertiden hardt. Videre mente han at også ulærde skolemestere behøvdes i tillegg til skolemestere med utdanning. Området var så stort at misjonæren umulig kunne rekke over alt. Han ønsket at disse skolemesterne kunne tilsettes med det samme og at de også kunne arbeide med den norske ungdom. Straks etter tilbakekomsten til Trondheim skrev von Westen til Misjonskollegiet at han var vel framkommet med sitt følge: "I maatte døe af Glæde, dersom I vidste selv, hvor mange Siele I har reddet, hvor mange Præster opvagt, hvor mange Hierter I har aabnet, allene derved at I udsendte Evangelister".⁴⁵ Ifølge Hammond skrev von Westen til Misjonskollegiet ved hver postforsendelse så lenge han var i Trondheim. Senhøstes 1716 nedsendte han et brev med forslag om et seminarium, om revisjon av skoleregnskapene og om Isaac Olsens stilling. Han tilbakebetalte også lånet han hadde måttet oppta i forkant av reisen til Finnmark. Sannsynligvis har von Westen allerede før jul reist tilbake til Veøy, hvor hustruen befant seg. Hit bragte han også med seg Isaac Olsen, men det fortelles ikke om hvorvidt han også tok med de to guttene han hadde utsett til seminaret. Det er mulig at også disse har vært med, og at undervisningen av dem var begynnelsen til Seminarium Domesticum, som ordrett betyr "hjemme-seminar".

Misjonskollegiet beskikket Isaac Olsen til å være tolk og lærer i det lappiske språk.⁴⁶ Han skulle også reise til Finnmark om det var nødvendig. Avlønnen var 200 Riksdaler årlig. Den endelige instruks for Seminarium Scholasticum ble vedtatt av Misjonskollegiet 13. februar 1717.⁴⁷ von Westen ble på Veøy til i april. Hustruen, alt av bøker og papirer samt Isaac Olsen ble igjen i sogneprest Engelhardts hus. De kom etter til Trondheim i juni; da hadde von Westen kjøpt hus i byen. I april skrev han til Misjonskollegiet at Hr. Bloch i Finnmark trengte penger til underhold. De to misjonærene hadde også behov for hjelp fra hver sin student. Han visste heller ikke hva han skulle gjøre med Isaac Olsen og de to unge samene, disse kunne han ikke lenger forsørge. Dette kan tyde på at han hadde den daglige omsorgen for de to ungdommene han hadde hatt med fra Finnmark. Han skrev på nytt til Misjonskollegiet en uke senere om at han ventet på brev om hvilket arbeid som skulle gjøres inneværende år. Samtidig meldte han fra om at han ikke viste hvor han skulle ta penger til å lønne misjonærene fra. Han skrev også til sin venn Engelhardt at han hadde tre store byrder; Finmarken, skolen og sin egen samvittighet. I et annet brev til Engelhardt skrev han at han gikk som forlatt, satte seg i gjeld for misjonærenes skyld og at han bebreidet seg selv for at han ikke kunne sende folk til Tromsø, Astafjord, Rana og Vefsn.

I august sendte von Westen sine etterretninger til Misjonskollegiet hvor han fortalte at seminaristene til Seminarium Scholasticum allerede var tatt ut. Fra september var seminaret i full gang med fire norske og to samiske gutter. Misjonskollegiet ønsket at lektor selv kunne anta skolemestere og underskolemestere, og dersom han fant dem dyktig gi dem instruks og utsende dem til kateketer. Det burde også tenkes på nye seminarister og Misjonskollegiet ville dra behørig omsorg for dette års nedkomne seminarister. Kollegiet ønsket også at Isaac Olsen kunne komme ned til København for å gå til hånd med samiske bøker.

Anbefalinger om hvordan undervisningen i Finnmark burde ordnes

Vi skal her se på et utdrag av den anbefalingen Thomas von Westen ga til Misjonskollegiet i København etter at han hadde vært på den første reisen nordover. Den er datert 10. juli 1717:

hos Kirchen maa bygges een Skole, og dertill beskichis een dygtig Catecheta at være Skolemester, een skichelig Student som har attesteret. Hans skall undervise unge og gamle af Finnerne aar ud og aar ind, og disforuden betiene Læsers embede udi Kirchen. Fiire gange om aaret rejser hand till Raftesiden for at catechisere for de Finner som der boer, hvikche iche kand saa titt som de i Varanger komme till Kirche og skole, to gange om sommeren, to gange om Vinteren, og dend eene gang nemblig efter Juule-tider rejser hand lige fra Raftesiden op till Tieldgams folchene boende oppe ved Bolme-vandet, og 2 maaneder underviser der i saligheds vej alvorligen. Naar der iche skeer Prædichen i Varanger og hand er tillstede, læser hand i Postilen eller prædicher hver hellige dag i Find-Kirchen og catechiserer baade gamle og unge forsamlede, har ogsaa indseende med at Finnerne holder chor hver i sin Familie morgen og aften.⁴⁸

Det var disse forslagene Misjonskollegiet la til grunn for sin senere instruks. I meddelelsen anbefalte von Westen å bygge en *Finne Kirche* i Varanger. Han så det som uhensiktsmessig å lokalisere kirken i tilknytning til de allerede eksisterende Kongsgammene. Den ene av disse, Vintergammen, lå etter hans oppfatning for langt unna tilhørerne, og var derfor ikke egnet som kirkested. Det måtte altså ikke være for strevsomt for befolkningen å ta seg fram. Den andre, Sommergammen, hadde farlige havneforhold, og adkomsten var heller ikke isfri om vinteren. Et annet argument for ikke å bygge kirke ved Sommergammen, var at det der ble avholdt marked. Stedet ble derfor betraktet som upassende. Når det gjaldt oppføringen av selve kirkebygget, så han for seg at det kunne gjøres gjenbruk av materialer fra den gamle Vadsø kirke. Denne var ikke lenger i bruk etter at det var

bygd ny kirke. Til å betjene Varanger kirke foreslo han at sognepresten i Vadsø kunne holde gudstjeneste der hver tredje søndag.

Som vi ser av formuleringene om den påtenkte undervisningsvirksomheten var kirke og skole tett forbundet. Skolen skulle bygges ved kirken. Skolemesteren skulle også betjene "leserens" embete, det vil si å inneha klokkerens oppgave. Når det ikke var prest til stede for å preke, skulle skolemesteren både lese fra postillen og preke. Han skulle videre påse at det ble holdt "chor" i hver familie to ganger daglig. De andre arbeidsoppgavene hans innebar å undervise "i saligheds vej" og katekisere. Undervisningen og katekisasjonen innbefattet både de unge og de gamle, i tråd med kirkeordinansen. Skolemesterens virksomhet skulle også innbefatte å reise til de som selv ikke så ofte hadde mulighet til å komme til kirke eller skole. Midler til avlønning skulle dekkes delvis gjennom klokkertoll. Samene i Varanger hadde så langt ikke betalt slik avgift. Men ifølge von Westen hadde disse romslig økonomi, dessuten var det hans oppfatning at de hadde mer enn dobbel nytte av en kateket som uten videre betaling underviste dem og deres barn. Han mente at de derfor burde betale dobbel toll. I tillegg skulle det ofres til kateketens inntøst ved høytider, barnedåp, kvinners kirkegang etter fødsel og ved sang over lik. von Westen antok at klokkertollen ville beløpe seg til om lag 30 Riksdaler. Foruten de lokale midlene foreslo han at den person som i Varanger tjente både som kateket, skolemester og predikant i tillegg til den lokale inntøsten burde ha en lønn fra Misjonskollegiet på ikke mindre enn 50 Riksdaler. Dette fordi "i dette Land maa Cathechetæ kjøbe alting dyrt, slider mange klæder og Finnerne gir lidet bort uden dett som er dem befahlet". Samene skulle også holde kateketen med bolig, sørge for vedlikehold av denne og besørge flytting. Det skulle ikke kreves klokkertoll av fattige.

Anbefalingene tatt til følge av Misjonskollegiet

Misjonskollegiet må ha sett behovet for bygninger til kirke og skole, men uten å være i økonomisk stand til å igangsette slikt arbeid:

Paa Missions Kassens Bekostninger, maatte ingensteds nogen Kirke eller Skole-Bygning oprettes, thi Kassen var for nærværende ei i den stand, den kunde bestride andet end Missionariernes Løn, ikke heller maatte nogen Bygning foretages uden Forespørgsel hos Vedkommende, thi ellers maatte mer befrygtes Hinder end Fremgang, naar ikke alting var aftalet med Finner, Præster, Amtmænd, Biskop, førend Bygning nogenstæds begyndes; Collegium som havde længe ventet, var nu inderlig glad over Efterretning om Missionariernes Velgaende, samt betænkt paa deres Befordring; ligesaa bifaldt Collegium

Lectoris Methode med Seminario, saa vidt derom Kundskab var meddelet; der burde tænkes på nye Seminarister, at samme betimelig kunde beredes til Gierningen, hvorpaa fornemmeligen det ganske Verkes Beskaffenhed beroede;⁴⁹

Misjonskollegiet presiserte altså at de kun var i besittelse av lønnsmidler og ikke hadde midler til kirker eller skolebygninger. De fastholdt videre betydningen av samarbeid, både med de lokale aktørene og med myndighetspersoner. Spesifikt nevnte de finner, prester, amtmenn og biskop. De ga også støtte til von Westens metode med seminarutdanning. Kollegiet ønsket også å øke utdanningskapasiteten. Likeså mente de at det var av stor viktighet å forberede misjonærene til sin gjerning gjennom å gi dem utdanning. At anbefalingene til von Westen ble tatt nesten ordrett til følge blir tydelig om vi ser spesifikt på instruksen for det geografiske området Varanger:

Til Kirkens Bygning kan den gamle Wadsøe Kirke benyttes, som nu paa Øen skal staae forladt; saa vilde og Hr. Lector erindre Waranger Finner, at de contribuere til samme Kirkes Bygning, som de allerede skal have tilbudet sig; naar Kirken ved Guds Hielp er bleven opbygd, vil vi anmode Hr. Paus, Sognepræst paa Wasdøe, at han denne Kirke betiener hver 3^{die} søndag; [...]; nær ved Kirken bygges en Skole, hvortil beskikkes en dygtig Catecheta, nu værende Hr. Elias Heltberg, at være Skolemester; han skal undervise Unge og Gamle af Finnerne Aar ud og Aar ind, og betiene Læsers Embede udi Kirken. Fire Gange om Aaret reiser han til Raftesiden for at catechisere der for de Finner som der boe, hvilke kan ikke saa ofte, som de i Waranger komme til Kirke og Skole; to Gange om Sommeren og to Gange om Vinteren, og den eene Gang, nemlig efter Jule-Tider, reiser han lige fra Raftesiden til Tieldgams Folkene, boende oppe ved Bolme Vandet, og to Maaneder underviser dem troeligen paa Saligheds Vei; naar der ikke skeer Prædiken af Wadsøens Sognepræst, som kommer der hver 3^{die} Søndag, læser han i Postillen, eller prædiker i Finkirken, og catechiserer baade Gamle og Unge der forsamlede, har ogsaa Indseende med at Finnerne holde Chor, hver i sin Familie Morgen og Aften; en af de beste Finner beskikkes ved hans Bortreise til Raftesiden og Bolme Vandet at betiene i hans Sted Sang og Læsning i Kirken: Denne Catecheta nyder af Missionens Kasse til Aarlig Løn 80 Rdlr; Finnerne vedligeholde hans Boelig, saa og forskaffe han Flytning efter Omstændigheders Beskaffenhed; det her er sagt om Waranger, Observeres i lige Maader ved de andre Kirke-Capeller⁵⁰

Sammenlikner vi dette med von Westens anbefaling, gjenkjennes en rekke identiske formuleringer. Rådene hans ble altså tatt til følge av Misjonskollegiet, videre var organiseringen svært detaljert. Når det fra kollegiets side ble lagt så stor vekt på samarbeid med de lokale og med representanter for myndighetene kan det ha sin bakgrunn i de heller ugrieie erfaringene som var høstet fra misjonsvirksomheten i Trankebar. Etter å ha mottatt instruksen datert København 19. mars 1718

gjorde von Westen seg klar til det som i ettertid er blitt kalt den andre misjonsreisen. Fra København hadde Misjonskollegiet sendt to misjonærer til Trondheim som skulle følge med til Finnmark. Disse var Elias Heltberg og Morten Lund. De ble undervist noen timer om formiddagen av von Westen, og Isaac Olsen ga dem daglig øvelse i samisk språk. Midt i mai måned reiste de to misjonærene til Finnmark hvor de ankom den første uken i juni. De hadde med brev fra von Westen til amtmannen, prostene, prestene og misjonærene. Ut fra ønsket om at nye seminarister burde bli tatt inn, innskrev lektor ni unge gutter i protokollen ”der af egen Drift, uden nogen Tilskyndelse opofrede sig Missionen, og indlemmede dem i Seminario”.⁵¹ Selv reiste von Westen av gårde til Finnmark 13. juni 1718.

Etter å ha gjennomført arbeidet i Finnmark, gjorde von Westen på tilbaketurten stopp på Dønna i Nordland. Her fikk han høre om svenskenes krigsangrep på Trondheim. I Trondheim var seminaristene blitt oppsagt i den kosten bemidlede borgere ga dem, fordi disse selv var flyktet fra byen. Seminaristene fikk da opphold i konrektor Skankes hus, og skulle følge med han om fienden ødela byen. Skanke hadde allerede besørget plass for de barna von Westen hadde med tilbake fra Finnmark. Kjøpmann Hans Hagerup hadde kjøpt tømmer til et hus for dem, men dette var nå brukt til å utbedre festningen. von Westen skrev fra Alstadhaug i slutten av januar 1719 at han og hans seks samebarn var hos vennen Jørgen Sverdrup. Sverdrup og en som Hammond omtaler som von Westens ”besynderlige broder Mag. Dass”, hadde overtalt de reisende til å fortøye hos dem, i påvente av mildere luft og roligere tider. Her hadde von Westen god tid til å lese med barna, som var i alderen 12–16 år. En var død underveis, men han hadde tatt med en annen fra Salten. Han fortalte videre at samene hadde bedt om flere bøker, både salmebøker, katekismer, Nye testamenter og Postiller, og at de selv ville bekoste dem. I slutten av april ankom han Trondheim, og hadde da med seg ni unge gutter hvorav sju samer. Etter å være kommet tilbake fra sin andre Finnmarksreise ble han kalt ned til København. Før han reiste holdt han samling i sitt eget hus med alle seminaristene, både de i den offentlige skolen og de samebarna som skulle forberedes til skolemestere.

Utvelgelse og utdanning av kateketer og skolemestere

I en tabell oppsatt av von Westen framkommer tre stillingsbetegnelser, *catecheta*, *didascali* og *hypodidascali*.⁵² I den påfølgende teksten anvender han de danske betegnelsene catechet, skolemester og underskolemester. Disse hadde bakgrunn i ulike typer kvalifikasjoner hos de som skulle undervise og tilsvarende forskjeller i lønn.

Ifølge von Westen behøvde ikke skolemesteren å være student.⁵³ Dette kan ha hatt sammenheng med hva som var realistisk å framskaffe. Vi har tidligere hørt at det var vanskelig å få tak i skolelærere. I Varanger og Porsanger skulle de to kateketene til hjelp i arbeidet ha hver sin underskolemester. Disse skulle stå for leseopplæringen, besørge undervisningen i kateketenes fravær, tidvis være med på deres reiser for gjennom deltakelse i deres arbeide å beredes til å bli faste skolemestere. I en begynnende fase skulle nordmenn bekle stillingen som underskolemestere, mens det var å forvente at samene selv etter hvert ville overta. I tillegg til de underskolemestere som Misjonskollegiet finansierte, skulle hver kateket på egen bekostning lære opp to samer med tanke på at disse skulle bli skolemestere. Et eksempel på slik lokal utdanning av skolemestere er at misjonæren Jens Kildal på en reise til Vesterålen tok med seg to samer hjem til Herjangen for å gi dem utdanning. Beretningen sier ikke noe om det tidsmessige omfanget av denne utdanningen eller hva den inneholdt, men begge de to, Jens Sivertsen og Anders Henriksen omtales som Vesterålens første finneskolemestere.⁵⁴ Thomas von Westen synes å ha vært opptatt både av å rekruttere skikkede prester og av å ordne kirke- og skolevesenet. Dersom et prestekall ble stående ledig kunne nærmeste "Finne Catecheta" betjene menigheten med preken, dåp og katekisasjon, mens skolemesteren i kateketens fravær betjente samene.⁵⁵

Den svenske kirkehistorikeren Sölve Anderzén framholder viktigheten av å anpasse misjonsinnsatsen til mottakeren og til det enkelte miljø.⁵⁶ Vi har da også sett hvordan misjonen i Norge ble grundig forberedt og at Misjonskollegiet i København valgte å følge von Westens råd når det gjaldt organisering og arbeidsmetoder. Når misjonsspørsmål ble diskutert i den svenske riksdagen ble det gjort med utgangspunkt i de positive erfaringene fra Norge. Anderzén viser imidlertid hvordan misjonsarbeidet i Sverige ble forskjellig fra det tilsvarende norske fordi den samiske befolkningen i Sverige bodde mer spredt. Mens det i Sverige særlig var lekfolk som hadde den norske organiseringen som forbilde, hadde domkapitlet, kirkeledelsen og presteskaper innvendinger mot ordningen med ambulerende misjonærer. De mente at de svenske samene i høyere grad var nomader og sjelden i lengre tid og i større antall oppholdt seg på samme boplass. De så derfor for seg at undervisningen ville gi bedre resultat gjennom faste skoler med en intensiv katekisasjon. I et eksempel fra Torne lappmark, ser vi at en slik fast skole ble etablert.⁵⁷ Skolen ble ledet av en velutdannet skolelærer som også var ordinert til prest. I tillegg fantes det i Torne lappmark to ambulerende lekmannskateketer. Anderzén framholder hvordan både den faste og den ambulerende skolen forsøkte å tilpasse seg de nomadiserende samenes miljø, men ikke uten komplikasjoner. For elevene ved den faste skolen representerte denne et totalt forandret miljø, i tillegg

til at de ble skilt fra sine familier. For de samiske elevene i Torne lappmark foregikk undervisningen på finsk og ikke på samisk, slik at de i tillegg ble møtt med et for dem fremmed språk. Forklaringen på dette var at det ikke fantes lærebøker på den nordsamiske dialekt. De ambulerende kateketene mottok et mindre pengebeløp i lønn for arbeidet, mens hjemmet der barna ble undervist skulle bekoste oppholdet. Ifølge Anderzén kunne de økonomisk svake hjemmene derfor ikke ta imot kateketen. Sammenlikner vi dette med den organiseringen vi har sett i Finnmark, ble kateketene der avlønnet fra Misjonskollegiet og ved at samene betalte klokkertoll.

Seminarium Scholasticum og Seminarium Domesticum

Den første av disse institusjonene som ga seminarutdanning, *Seminarium Scholasticum*, ble igangsatt i Trondheim i 1717. Seminaret var lokalisert og organisert i tilknytning til den allerede eksisterende katedralskolen. Siktemålet med å opprette *Seminarium Scholasticum* var å utdanne misjonærer, kateketer og skolelærere til den nordlige landsdel. Anton Hoëm viser hvordan seminaret fikk en todelt oppgave.⁵⁸ Det skulle både tjene som en forskole for det teologiske studium i København, hvor kateketene skulle få sin misjonsutdanning. Og det skulle tjene som et seminar for de vordende skolelærere blant samene. Misjonskollegiet utarbeidet en egen instruks for virksomheten.⁵⁹

Eftersom Trundhiems Cathedral Skole er allernaadigst beskikket til et *Seminarium Scholasticum* for den allernaadigst anbefalede Misjon til Finnernes Omvendelse og Salighed saa haver hans Kongelige Majestet aldeles draget samme Skoles bestyrelse under Collegi de cursu Evangelii promovendo disposition, og have vi, som Kongelig Deputerede i samme Collegio, derefter til bemeldte hellige Verks Fortsettelse, for tienligst anseet, for Lectori Theologiæ ved bemeldte Skole, efterfølgende Instrux at anordne.⁶⁰

Misjonskollegiets igangsetting av misjonen i Norge kom til å gripe omfattende inn i virksomheten ved katedralskolen i Trondheim. Blant endringene var at skolen ble direkte underlagt Misjonskollegiet (*Collegium de cursu Evangelii promovendo*) med Thomas von Westen som den stedlige leder (*vicarius*) for misjonen. Han skulle også overta lektoratet etter biskop Krog. I instruksen ble leseplikten til lektor klarlagt. Han skulle på hverdagene lese fra klokken ti til elleve om formiddagen og fra klokken fire til fem om ettermiddagen. von Westen skulle ha oppsyn med skolens lærere og rådføres i forbindelse med tilsetninger og fordeling

av stipendier. For de som var aktuelle for videre studier skulle han sende med informasjon om den enkelte til Misjonskollegiet for befordring til det teologiske seminar i København. Dette kom i tillegg til rektors anbefalinger. von Westen skulle videre gjennomlese og kommentere skoleregnskapene før de ble sendt til København. Også rektor Krog ved Katedralskolen mottok en egen instruks, det samme gjorde konrektor Skanke. De skulle samarbeide med lektor og det skulle være forrang til stipender for de som ville bli misjonærer. Fordi seminaret var samordnet med katedralskolen, må det kunne sies å ha vært akademisk orientert. Også Isaac Olsen ble ansatt ved Seminarium Scholasticum. Gjennom en egen instruks ble han beskikket til lærer således:

at I, de Norske udi det lapfinske Sprog, og Lap- og Finnebørnene, udi den sande Guds Kundskab, efter hans hellige Ord, underviser, den øvrige Tid anvender paa gode christelige Bøger, i det lapfinske Sprog at oversætte, og om det nogen Tid skulde agtes fornøden, at I gjorde en Reise til Finmarken⁶¹

Undervisningen til Isaac Olsen skulle foregå i katedralskolens andre etasje, i stuen som biskop Krog hadde latt bygge i forbindelse med utbedringen av skolen. Dette hadde Misjonskollegiet allerede tilskrevet biskopen om, ifølge instruksjonen til Thomas von Westen som omhandlet organiseringen av seminaret.⁶² I tillegg til undervisningen ser vi at Isaac Olsen skulle arbeide med oversettelser til samisk og han skulle også gå von Westen til hånd. von Westen holdt fram med arbeidet ved Seminarium Scholasticum til sin død i 1727. Da overtok Eiler Hagerup som daglig leder av misjonen.⁶³ Virksomheten opphørte i 1732, og Hagerup ble da Peder Krogs etterfølger som biskop i Trondheim.

Ved siden av Seminarium Scholasticum igangsatte Thomas von Westen et seminarium i Trondheim for egne midler. Det omtales som Seminarium Domesticum og her fikk unge samegutter opplæring og underhold. von Westen fortalte i et brev til Misjonskollegiet 3. mai 1721 at hans meste arbeid i lang tid hadde bestått i å se til sitt Seminarium Domesticum samt å holde teologiske leksjoner to timer hver dag for katedralskolens øverste klasse, mester-lektien og for seminaristene.⁶⁴ Ifølge Hammond hadde lektor etter den første misjonsreisen alltid et Seminarium bestående av samebarn som han oppdro til skolemestere i sitt eget hus og på egen bekostning, uten noen form for økonomisk tilskudd. Hver gang en misjonær ble utsendt, fulgte en eller to med som medhjelpere eller underskolemestere. Den vanlige opplæringstiden i Seminarium Domesticum var to år. De som var utdannet ved dette seminaret, måtte ikke tjenestegjøre i det området hvor de var født, "thi Prophetene var foragtede i Fædrenelandet". De to første semi-

naristene herfra, Sivert Hendricksen og Iver Poulsen, reiste som medhjelpere for Heltberg og Rachlev til Finnmark i 1718. De var da 19 og 23 år gamle. Ved disse to medhjelperne opplevde von Westen stor glede, og Hammond forteller at han roste dem i alle brev til Misjonskollegiet. Ved siden av undervisningen von Westen selv ga ved *Seminarium Domesticum*, ansatte han som lærer den teologiske kandidaten Ole M. Meldal. Thomas von Westen skrev til kollegiet 2. mai 1722 at det var Meldals fortjeneste at hele Senja og Salten nå hadde samiske lærere.⁶⁵ Året 1726 utsendte von Westen tre misjonærer hvor av to av dem, Munch og Dass, ville tjene uten lønn; ”fra Lektors eget Huus ble likeså 4 Lappe-Skolemestere, og 4 vel opplærte Seminarister fra Skolen utskicket”.⁶⁶ *Seminarium Domesticum* var von Westens eget private seminarium. Han bekostet selv underhold av seminaristene og sto for avlønning. Når dette var økonomisk mulig, kan forklaringen være at von Westen gjennom sitt ekteskap med Anna von Westen hadde fått tilgang til betydelige midler. Hans hustru hadde som nevnt drevet vertshus i København. Ekteskapet med von Westen var hennes tredje. Hun hadde de to første ganger vært gift med vinhandlere i København og ble betraktet som svært velstående. I litteraturen fremstilles hun som en støttespiller for sin mann når det gjaldt de praktiske forholdene ved *Seminarium Domesticum*, så som husholdning med innløsning, matlaging og klesstell. Mens *Seminarium Scholasticum* ble drevet videre noen få år utover 1727, opphørte *Seminarium Domesticum* ved von Westens død.

Det samiske språket hadde en viktig plass ved begge de to seminarerne. Det idemessige grunnlaget for de tidlige institusjonene i Trondhjem har opplagt vært knyttet til misjon og undervisning. De religiøse ideene som kom til uttrykk gjennom Misjonskollegiets virksomhet var pietistisk orientert, og de ble realisert gjennom arbeidet der von Westen sto sentralt. Det ble ansett som avgjørende at de som skulle ha sitt virke som misjonærer og lærere måtte beherske samisk. Samisk språk inngikk derfor i fagkretsen.

Avslutning

Jeg har i denne artikkelen gjort rede for hva slags institusjoner det var som ble igangsatt i Trondheim på 1700-tallet og som drev seminarvirksomhet i tidsrommet 1717–1732. Gjennom å stille spørsmål om hvem som tok initiativ og var pådrivere framkommer hvem som var sentrale aktører ved igangsetting og gjennomføring. Det første, *Seminarium Scholasticum* ble igangsatt etter initiativ fra Misjonskollegiet i København. Lokaliseringen ble lagt til den allerede eksisterende katedralskolen og seminaristene var også elever her. Formålet var å utdanne

misjonærer, kateketer og skolemestere til å undervise den samiske befolkningen i Finnmark. Seminaret tjente også som en forskole for Universitetet i København. Det er mulig å tenke seg at seminarledelsen og organiseringen av virksomheten har vært både omfattende og krevende oppgaver. Thomas von Westen var trolig blitt valgt ut til oppgavene fordi Misjonskollegiet har ansett han som personlig egnet og med de nødvendige kunnskaper om språk og kultur. Ved hans død i 1727 ble virksomheten videreført av Eiler Hagerup. Det andre av disse, Seminarium Domesticum, ble igangsatt som et privatseminar, hjemme hos von Westen. Det var han som valgte ut seminaristene og de som skulle undervise. Det var også han, sannsynligvis godt hjulpet av sin hustru, som bekostet utgiftene ved seminaret. De to institusjonene, Seminarium Scholasticum og Seminarium Domesticum, har altså representert to ulike utdanningsløp. Det ene var tett forbundet med katedralskolen i Trondheim og kvalifiserte både for stilling som misjonær, kateket og skoleholder, mens det andre hadde en varighet på to år og kvalifiserte som medhjelper for kateketen og som underskolemester. Dermed har de to institusjonene også komplettert hverandre. Vi kan anta at det har vært møtepunkter mellom seminaristene fra de to institusjonene fordi vi har hørt at seminarister fra begge seminarene har vært samlet i von Westens hus.

Et overraskende moment har også dukket opp, nemlig Hammonds påstand om at von Westen var teologisk ortodoks. Det blir i så måte et nytt forhold å undersøke. Muligens kan det bidra til å kaste lys over hvorvidt det var indre eller ytre misjon som ble drevet. Misjonsarbeidet og undervisningsvirksomheten på tidlig syttenhundretall ligger også som et vilkår for den senere læstadianske vekkelsen på Nordkalotten.⁶⁷ Denne vekkelsen fikk særlig feste i den samiske befolkningen. Et annet spørsmål utfra et utdanningshistorisk ståsted er følgene denne tidlige seminarvirksomheten fikk for framveksten av lesekunnskap og igangsetting av skoler i den nordlige landsdel. Det var først gjennom allmueskoleloven av 1816 at Norge fikk en skolelov som skulle gjelde på nasjonalt nivå. Fram til 1816 hadde Norge vært delt i to når det gjaldt skolelovgivning for allmueskolen. For skolen i Sør-Norge gjaldt Forordningen av 1739 og Plakaten av 1741.⁶⁸ Et reskript av 1742 hadde derimot gitt unntak for hele Nord-Norge. Når dette unntaket ble gjort, var begrunnelsen en fattig befolkning som ikke hadde råd til å bekoste lærere, lange avstander som gjorde det vanskelig å organisere undervisning i faste skoler – og at foreldrene selv kunne forestå opplæringen.⁶⁹ Innad i Nord-Norge var det blitt organisert undervisning for den samiske del av befolkningen fra 1716, altså mer enn 20 år før skoleforordningen trådte i kraft. Arbeidet var først blitt igangsatt blant samene i Finnmark og senere utvidet til også å omfatte nåværende Nordland og Troms samt deler av Trøndelag. Vi har sett at det var ønske om at også den norske

befolkning skulle undervises. Hvordan lesekunnskapen spredte seg i disse områdene i første halvdel av syttenhundretallet og om dette var en følge av den tidlige seminarvirksomheten i Trondheim blir i så måte et nytt forhold å undersøke.

Noter

Artikkelen er en bearbeiding av paper presentert på konferansen "Persistenser: 1700-tallet som arvtaker" arrangert av Norsk selskap for 1700-tallsstudier i Tromsø, november 2011.

1. Peter Vogelius Deinboll til Norges Odelsting, 31/3 1821, "Sagen om Seminarium Lapponicum og Trondenæs Skolelærerseminarium", A (S-1007) 1821–1835. Lnr. 986, Kirke- og undervisningsdepartementet, Kontoret for kirke- og geistlighet, Riksarkivet, Oslo.
2. Se især Jan Ragnar Hagland og Steinar Supphellen (red.), *Knud Leem og det samiske: foredrag holdt ved et seminar i regi av Det Kongelige Norske Videnskabs Selskab 11.–12. oktober 2002* (Trondheim, 2003).
3. Randi Skjelmo, "Utdanning av lærere for det nordlige Norge før 1826"; Liv Helene Willumsen, "Økonomiske vilkår for lærerutdanning i det nordlige Norge – den historiske utvikling av Seminarium Lapponicum"; begge i David Sjøgren og Johannes Westberg (red.), *Norrlandsfrågan: erfarenheter av utdanning, undervisning och fostran i nationalstatens periferi* (Umeå, 2013).
4. Trygve Lysaker, *Trondhjems stift og Nidaros bispedømme 1537–1953. 1. Reformasjon og enevælde 1537–1804* (Trondheim, 1987).
5. Andreas E. Erichsen, *Trondhjems katedralskoles historie* (Trondhjem, 1911).
6. Jan Andersen, *Poul Hansen Egede: en grønlandsforsker på 1700-tallet* (Aalborg, 2007); Håkon Brun, Kristine Sandmæl og Frode Wigum (red.), *Fra opprører til apostel: Hans Egedes liv og kirken på Grønland* (Kabelvåg, 2008).
7. Helge Dahl, "Tromsø Lærerskoles historie", i *Tromsø Offentlige lærerskole: jubileumsskrift* (Tromsø, 1952), s. 11; Helge Dahl, "Tromsø offentlige lærerskole i 150 år", i *Tromsø offentlige lærerskole i 150 år: 1826–1976* (Tromsø, 1976), s. 7; Einar Høigård og Herman Ruge, *Den norske skoles historie* (Oslo, 1963), s. 33.
8. Andreas Erlandsen, *Efterretninger om Lectores theologiae, Rectorer og Conrektorer ved Thronhjems lærde Skole og Seminarium lapponicum* (Trondhjem, 1859).
9. Elevprotokoll 1653–1949. Latinskolen. Nidaros biskop. Statsarkivet i Trondheim.
10. Martha Broch Utne og O. Solberg (red.), *Topographia Ecclesiastica*, 2. DEL: FIN-MARCKIA 1717, i *Nordnorske samlinger I. Finnmark omkring 1700: aktstykker og oversikter* (Oslo, 1938).

11. Daniel Thrap, *Thomas von Westen og Finne-missjonen* (Kristiania, 1892); Adolf Steen, *Same-nes kristning og Finnemisjonen til 1888* (Oslo, 1954).
12. Johannes Pedersen, "Pietismens tid 1699–1746", i Hal Koch og Bjørn Kornerup (red.), *Den danske kirkes historie V* (København, 1951).
13. Peggy Granås, *Statsmakt og misjon: organisering av finnemisjonen i Nord-Norge i første halvdel av 1700-tallet*. Hovedoppgave i historie (Trondheim, 2002).
14. Anton Hoëm, *Fra noaidiens verden til forskerens: misjon, kunnskap og modernisering i sameland 1715–2007* (Oslo, 2007).
15. Sölve Anderzén, "...att lära them som behöfwa...": undervisning, byabön och dop i Kemi och Torne Lappmarker, Scriptum nr. 39. Forskningsarkivet vid Umeå Universitet (Umeå, 1995); Sölve Anderzén, "The Ways of the Textword", *Acta Borealia* 13:2 (1996), s. 3–22; Daniel Lindmark, *En lappdrängs omvändelse: svenskar i möte med samer och deras religion på 1600- och 1700-talen* (Umeå, 2006).
16. Hans Hammond, *Den Nordiske Missions-Historie i Nordlandene, Finmarken og Trundbiens Amt til Lappers og Finners Omvendelse, fra første begyndelse indtil hen udi året 1727* (Kjøbenhavn, 1787).
17. Hammond 1787; Thrap 1892.
18. Steen 1954; Hoëm 2007.
19. Hoëm 2007, s. 155.
20. Margaret Scotford Archer, *Social Origins of Educational Systems* (London, 1979/2013).
21. Archer bygger sin teori på empiriske undersøkelser av England, Frankrike, Russland og Danmark. For en reformulering av Archers teori om framvekst og endring av statlige utdanningssystemer i norsk sammenheng, se Tone Skinningsrud, *Fra reformasjonen til mellomkrigstiden: framveksten av det norske utdanningssystemet*. Dr. philos.-avhandling (Tromsø, 2013).
22. Hammond 1787, s. 585.
23. Thrap 1882, s. 4.
24. Hammond 1787, s. 133–137.
25. Hammonds mor, Else Sophie Frich, var datter av Anna Pedersdatter i hennes andre ekteskap med Maurits Frich. Anna ble tredje gang gift med Thomas von Westen. von Westen hadde ikke egne barn.
26. Rolf Grankvist, "Seminarium Lapponicum Fredericanum i Trondheimsmiljøet", i Hagland og Supphellen 2003, s. 45–60.
27. Ibid.
28. Suhm, i Hammond 1787, s. viii.
29. Lindmark 2006, s. 95.
30. Lindmark 2006, s. 94–106.
31. Lysaker 1987, s. 23.
32. Erichsen 1911, s. 91.
33. Granås 2002.
34. Koch og Kornerup 1951, s. 52 f.

35. Hammond 1787, s. 149–157.
36. Steen 1954, s. 372.
37. I Norge ble samene tidligere kalt "lapper" eller "finner". "Finn" ble imidlertid også brukt om finsktalende innvandrere fra Finland og Sverige, jf. Lars Ivar Hansen og Bjørnar Olsen, *Samenes historie fram til 1750* (Oslo, 2004), s. 45–51.
38. Steen 1954, s. 171.
39. Thrap 1882, s. 39.
40. Erlandsen 1859, s. 253 ff.
41. Sorenskriver Jakob Dass var en yngre bror av dikterpresten Petter Dass.
42. Ordningen ble av myndighetene omtalt som "finneodel", jf. Hansen og Olsen 2004, s. 298.
43. Hansen og Olsen 2006, s. 45–51.
44. Hammond 1787, s. 243.
45. Hammond 1787, s. 277.
46. Steen 1954, s. 375 f.
47. Steen 1954, s. 376–378.
48. Broch Utne og Solberg 1938, s. 120.
49. Hammond 1787, s. 299.
50. Hammond 1787 s. 300–310.
51. Hammond 1787, s. 312.
52. Broch Utne og Solberg 1938, s. 119.
53. Broch Utne og Solberg 1938, s. 126.
54. Johan I. Borgos, "Et møte på Frøskeland", *De er her ennå: samisk historie i Vesterålen* (Sortland, 1999).
55. Broch Utne og Solberg 1938, s. 96.
56. Anderzén 1995, s. 6.
57. Anderzén 1995, s. 7.
58. Hoëm 2007, s. 84.
59. Steen 1954, s. 376 f.
60. Hammond 1787, s. 210.
61. Steen 1954, s. 376.
62. Steen 1954, s. 378.
63. Hoëm 2007, s. 83 f.; Steen 1954, s. 201; Erichsen 1911, s. 126 ff.
64. Hammond 1787, s. 583.
65. Steen 1954, s. 208 f.
66. Hammond 1787, s. 559.
67. Lilli-Anne Østveit Elgvin, *Lars Levi Læstadius' spiritualitet* (Skellefteå, 2010).
68. Forordning om Skolerne paa Landet i Norge, Og hva Klokkerne og Skoleholderne derfor maa nyde. Friderichsberg den 23. Januar. Anno 1739; Placat Og nærmere Anordning Angaaende Skolerne paa Landet i Norge. Christiansborg Slot udi Kjøbenhavn, den 5te

Maji, 1741; Torstein Høverstad, *Norsk Skulesoga: det store interregnum 1739–1827* (Kristiania, 1918).

69. Knut Tveit, "Skolen i Nord-Noreg på 1700-tallet", *Skolen 2004: årbok for norsk utdanningshistorie* 21 (2004), s. 35–63.

Summary:

Educating Teachers for Northern Norway – the Institutions in Trondheim 1717–1732

In this article I will give an account of the seminaries between 1717 and 1732 in the cathedral city of Trondheim, Norway. Key questions that the article seeks to answer are who initiated and supported these seminars, and also how they were organized and how staff and seminarians were recruited. *Seminarium Scholasticum* was initiated by the Danish *Society for promoting Christian knowledge* (Misjonskollegiet) in Copenhagen. The seminary was located at the Cathedral school in Trondheim and the seminarians were also students here. The purpose of *Seminarium Scholasticum* was to educate missionaries, catechists and teachers for the Sami population in the northern county of Finnmark. The seminary also served as a pre-school for the University of Copenhagen. *Seminarium Domesticum* was a private seminary instigated by Thomas von Westen and located in his home in Trondheim. His wealthy wife, Anna von Westen, assisted him and paid the expenses. The two institutions represented two different educational paths. Whilst the prior qualified for positions as missionaries, catechists and teachers, von Westen's seminary qualified for post as assistants for catechists and teachers.

Keywords: Thomas von Westen, Lapland, The Danish Society for promoting Christian knowledge, mission, education, *Seminarium Scholasticum*, *Seminarium Domesticum*